

Десятинна «могилянська» церква на гравюрах XIX століття

Найбільш деталізовані зображення «могилянської» Десятинної церкви з'явилися у XIX ст. Цьому сприяли зростання кількості й розмаїття зображень пам'яток київської старовини та початок її археологічного вивчення. Першим резонансним «проектом» з археологічного дослідження пам'яток Києва стали якраз розкопки решток давньої Десятинної церкви, на території, що прилягала до «могилянського» храму.

Розкопки споруди X–XIII ст. розпочалися в 1823 році [Ананьєва 1996, с. 17–18], але ще перед тим було виконано низку креслень «могилянської» церкви. У 1809–1810 роках відбулася наукова подорож по старовинних містах, у тому числі до Києва (1810), історика Костянтина Бороздіна (1781–1848) у супроводі палеографа Олександра Єрмолаєва (1780–1828), архітектора Петра Максютіна (1797–1856) та художника Дмитра Іванова (1782–1810). Доробком експедиції є чотири альбоми малюнків пам'яток старовини (зберігаються в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі) [Каргер 1958, с. 29–30; Поленов 1871]. У третьому альбомі є креслення «могилянської» Десятинної церкви [Поленов 1871, с. 66]: південний фасад і план, замальовка збережених на фасаді грецьких літер [Елшин, Ивакин 2010, с. 96].

У друкованій літературі, чи не першим серед усіх, перелік грецьких літер навів Микола Карамзін (1766–1826) у першому томі своєї «Історії» (1816): *«На зовнішній південній його стіні вмонтовано кам'яну дошку, завдовжки 6 аршин, завширшки $\frac{1}{4}$ аршина, з наступним написом, зображеним випуклими літерами, кольору сіруватого або свинцевого: С А Θ Μ Ε). (С О; а вище: Н. О. Значення цих літер неможливо дізнатися через те, що дошка не є цілою, а складена з трьох уламків, розшуканих у руїнах старої церкви і вмонтованих у стіну нави»* [Карамзін 1816, с. 467]. Про розташування цього напису в давньому храмі існує декілька гіпотез [див. Архипова 2025, с. 136–138, іл. 126].

У своєму «Короткому описі Києва» (1820) Максим Берлінський (1764–1848) зазначив: «Виходячи із <...> знахідок на північний захід від неї каменів фундаменту, слід вважати, що вона у той бік більше поширювалася <...> Тепер у цій маленькій церкві, яка складається, однак, з двох поверхів, нічого з давнини не лишилося, окрім деяких невідомих письмен, рельєфно висічених на дикому камінні, до цегляного мурування вставленому», – і далі навів рядок з літер, розташованих по обидва боки від верхівки вікна. В іншому розділі книги автор писав: «Сумніву нема, що <...> церква була значно більша. Це доводить велика кількість цегляного щебню та цілих плит тесаного каміння зі східного й північного її боків, вкритих землею», – і розміщував вклейку з малюнком розташування двох рядків грецьких літер відносно трьох вікон (окрім уже знайомого рядка з літер обабіч вікна, на малюнку видно горішній і коротший рядок під двома іншими вікнами) [Берлінський 1820, с. 64–66, 150–151, 156–157]. Другий із вказаних малюнків (див. Додаток, іл. 1), на думку М. Закревського (котрий пізніше зробив власну версію цього зображення, видану в 1868 році), був виконаний художником Решетинським (науковцям відомий також малюнок грецьких літер Десятинної церкви роботи слов'янознавця Зоріяна Доленги-Ходаковського (1784–1825) [Елшин, Ивакин 2010, с. 95–97, 102, 104–106].

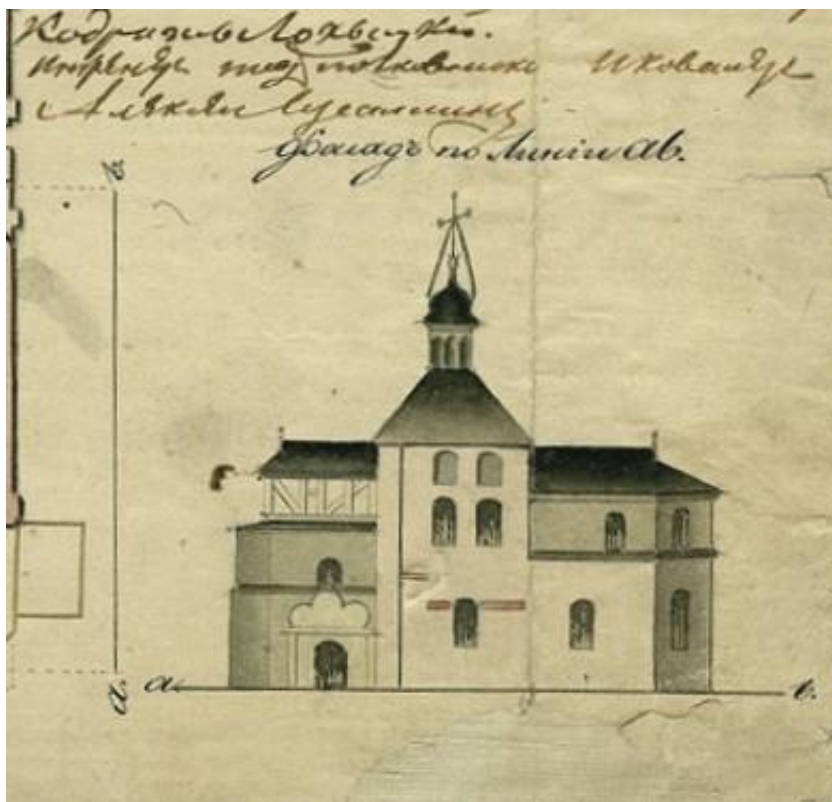
Іл. 1. Грецькі літери на південному фасаді «могилянської» Десятинної церкви.
[За: Берлінський 1820]

Ще у 1815 році канцлер і меценат граф Микола Румянцев (1754–1826) звернувся до Берлінського з проханням здійснити розвідку про стародавні надгробні написи в літописному Вишгороді під Києвом, і наступного 1816 року Берлінський провів довкола головного вишгородського храму розкопки [Ананьєва 2018], але не виявив артефактів, які б могли зацікавити шукача [Берлинский 1820, с. 120]. Причетність Берлінського до перших розкопок у Києві, однак, вплинула згодом на залучення його до археологічних досліджень давньої Десятинної церкви. Попри книжне твердження Берлінського щодо більшого розміру давнього храму, ніж «могилянська» церква, Румянцев, який у супроводі цього києвознавця відвідав святиню в 1821 році, тримався думки, що храм X–XIII ст. не був великим. У 1822 році на кафедрі Київських митрополитів було призначено відомого дослідника старовини владика Євгенія (Болховітінова), який уже в наступному 1823 році розпочав активну працю над «Описом Києво-Софійського собору і київської ієрархії». Викладаючи в цьому творі історію кафедрального Софійського собору й інституту Київської митрополичої кафедри, а також усвідомлюючи місце Десятинної церкви в передісторії цього собору, владика Євгеній прагнув з'ясувати розміри давньої споруди. Проте, зважаючи на регламентацію свого служіння в контексті того часу, не міг самостійно ініціювати розвідувальні розкопки для виявлення решток давнього храму. Для цього у тому ж 1823 році митрополит запросив Берлінського. Пошукові роботи, що спочатку не мали офіційного характеру, дозволили переконатися, що давні фундаменти справді існують, а отже, є сенс працювати й надалі. Наступного – 1824 – року розкопки вже проходили відкрито, до справи було залучено археолога-аматора Кіндрата Лохвицького (1770/1774–1849), який вирізнявся великою жагою до розкопок київської старовини в цілому, але водночас до певної міри кидав тінь на власні ж відкриття через прояви дилетантизму й високу чутливість до критики (навіть конструктивної) [Ананьєва 1996].

Дізнавшись про роботи 1824 року, активізував свої зусилля щодо юридичного закріплення у приватній власності землі довкола Десятинної церкви відставний військовий Олександр Анненков, який ще після прибуття до Києва в 1820 році скуповував ділянки на Старокиївській горі і отримав схвалення митрополита Серапіона (Александровського) на оновлення храму. Задеклароване прагнення Анненкова стати ктитором святині було прикриттям інтересу до пошуку скарбів на літописній території. Але поки справжні мотиви Олександра Семеновича набули очевидності для широкого загалу, ця людина встигла по-своєму вплинути на розвиток подій довкола досліджень ділянки з Десятинною церквою та на долю деяких зображувальних джерел про храм [Ананьєва 1996].

Про розкопки 1824 року вийшло коротке повідомлення у грудневому випуску літературного часопису «Вітчизняні записки» (Санкт-Петербург). За підсумками цієї другої черги робіт митрополит Євгеній зміг уточнити дані про розміри давнього храму для «Опису» Софії Київської, який побачив світ у 1825 році [Ананьєва 1996]. На підставі розкопок 1824 року К. Лохвицький виконав креслення плану давньої церкви і південного фасаду Могилянського храму [Елшин, Ивакин 2010, с. 96]. Одне креслення зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України [Елшин, Ивакин 2010, с. 96] (опубліковане 2009 року) [Ивакин, Иоаннисян 2009], друге надруковане вклейкою [Елшин, Ивакин 2010, с. 96] до статті про розкопки 1824 року у «Вітчизняних записках» за березень 1825 року (див. Додаток, іл. 2) [План первобытной 1825]. Автором статті вважають владика Євгенія [Ананьєва 1996; Ананьєва 2021]. Тут він висловив думку про корисність подальшого дослідження пам'ятки обізнаним з давнього зодчества фаховим архітектором, повідомляв про свій від'їзд до Петербурга по службі, отримання напередодні від'їзду клопотання парафіян «могилянської» церкви про побудову нового храму та проекту споруди з рук Анненкова, котрий обіцяв звести святиню в три роки й забезпечити начинням. Автор статті зазначив, що цей проект не відповідає давньоруській стилістиці, але на підставі вивчення соборів Святої

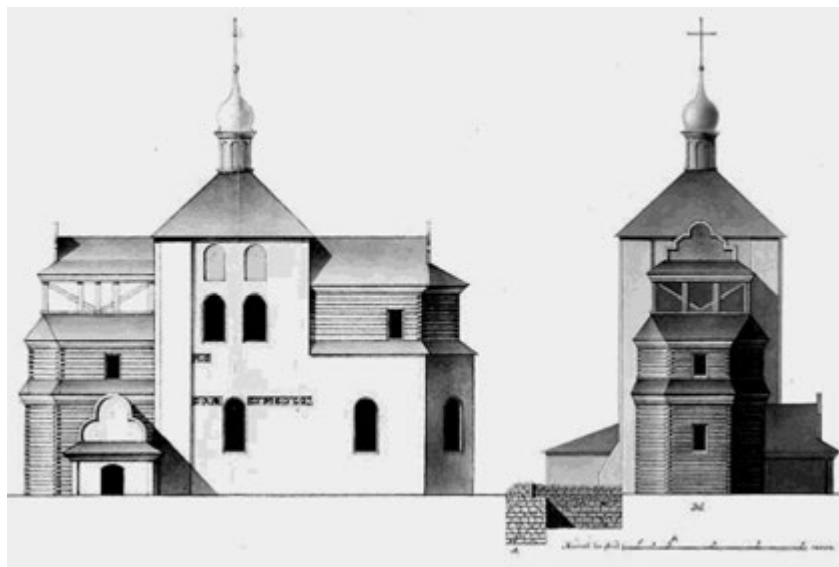
Софії і Києво-Печерської лаври можна скласти інший [План первобытної 1825].

Іл. 2. Південний фасад «могилянської» Десятинної церкви за К. Лохвицьким. 1824 р.
[За: Ананьєва 1996]

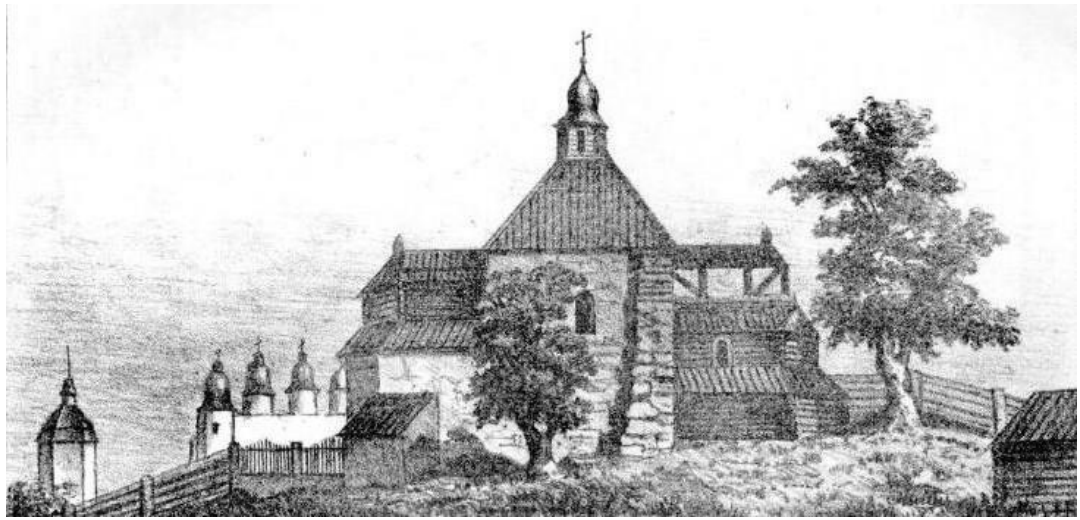
1825–1826 роки митрополит мусив провести в Петербурзі й домігся відрядження Академією мистецтв до Києва архітектора Миколи Єфимова (1799–1851) [Ананьєва 2021], який у 1826 році провів третій (після 1823 і 1824 років) «сезон» розкопок Десятинної церкви [Ананьєва 1996], склав власні креслення давніх фундаментів і фасадів «могилянської» церкви, що збереглися в архівах (креслення південного та східного фасадів опубліковані на початку ХХІ ст.: див. Додаток, іл. 3) [Елшин, Ивакин 2010, с. 96, 98]. Професійна робота Єфимова викликала ревності в Лохвицького, який був старший за віком і чином, тому почав скаржитися у Петербург [Ананьєва 1996]. Водночас на Єфимова, Лохвицького та самого Євгенія поскаржився Анненков, передаючи чутки про буцімто неналежно шанобливе розкриття гіпотетичних гробниць князя Володимира та княгині Ольги, нарікаючи на перепони у відродженні святині, висловлюючи роздратування непевною

долею первісного проекту нового храму (Андрія Меленського). Частину закидів Анненкова митрополит спростував у Петербурзі, але скандал мав наслідком відхилення царем другого проекту нової церкви, складеного Єфимовим. Своєю чергою Анненков, маючи фінансові проблеми, самоусунувся в 1827 році від виконання обіцянок про підтримку будівництва. Згодом схвалення отримав проект нової Десятинної церкви архітектора Василя Стасова [Ананьєва 2021]. За ним у 1828–1842 роках і було зведено споруду [Козюба 2013].

Лл. 3. Південний та західний фасади «могилянської» Десятинної церкви за М. Єфимовим. 1826 р. [За: Елшин, Ивакин 2010, рис. 12, 13]

У зв'язку з будівництвом нового храму «могилянську» Десятинну церкву розібрали [Ананьєва 1996], але на цьому не закінчилася історія її відображень у мистецтві. У середині – другій половині ХІХ ст. з'явилося кілька ілюстрацій та дещо змінених їхніх реплік, які відтворювали вигляд храму, навіть його решток, у романтизованій манері. Донедавна ці ілюстрації сприймалися як історичне джерело, хоча вже у ХІХ ст. окремі дослідники й висловлювалися щодо них скептично (наприклад М. Закревський). Дослідження Д. Йолшина, Г. Ивакіна та В. Козюби якісніше розкрили історію появи згадуваних ілюстрацій та запропонували нову оцінку їхньої інформативності [Елшин, Ивакин 2010; Козюба 2013].

Лл. 4. Північний фасад «могилянської» Десятинної церкви з «Огляду Києва щодо старовини». 1847 р. [За: Козюба 2013]

У 1847 році в «Огляді Києва щодо старожитностей» було надруковано малюнок невідомого автора із зображенням «могилянської» Десятинної церкви з північного боку (див. Додаток, іл. 4). Репліку малюнку, у «дзеркальному» варіанті, із ретельнішим опрацюванням деталей (іл. 5), створили художник Іван Панов (1844–1883) та гравер Адольф Паннемакер (1822–1900) для «Нарисів руської історії в пам'ятках побуту», виданих у 1879–1880 роках літератором Петром Польовим (1839–1902).

Лл. 5. «Могилянська» Десятинна церква за І. Пановим та А. Паннемакером. 1880 р. [За: Козюба 2013]

У 1857 році художник Еразм Фабіанський (1826–1892) створив ще одну версію зображення храму з північного боку, більш складну в деталізації (порівняно з малюнком у виданні 1847 року), опубліковану істориком

Миколаю Сементовським (1819–1879) того ж року в «Галереї київських достопам'ятних краєвидів і старожитностей» (іл. 6). У тому самому виданні побачила світ ще одна робота Фабіанського – зображення руїн «могилянської» церкви (мурованої стіни з літерами, без даху та прибудов) (іл. 7), що її також скопіювали, у спрощеному вигляді, Панов і Паннемакер для «Нарисів» Польового (іл. 8).

Іл. 6. Північний фасад «могилянської» Десятинної церкви за Е. Фабіанським. 1857 р. [За: Крізь віки 1982]

На думку В. Козюби, топографія «могилянської» церкви й сусідніх об'єктів на вказаних ілюстраціях, а також порівняння останніх із кресленнями початку ХІХ ст. – свідчать про виконання зображень з видань 1847, 1857 і 1880 років не з натури (підпис під малюнком руїн роботи Фабіанського твердив, ніби краєвид виконано в 1826 році з ще існуючої споруди, яку тоді насправді ще не розбирали), але за спогадами та графічними джерелами, із навмисною романтизацією (на часі була мода на «романтику руїн»), відмінності ж до реплік вносилися з поваги до авторського права на оригінальні зображення 1847 і 1857 років [Козюба 2013].

*Іл. 7. Залишки «могилянської» Десятинної церкви за Е. Фабіанським. 1857 р.
[За: Козюба 2013]*

*Іл. 8. Залишки «могилянської» Десятинної церкви за І. Пановим і А. Паннемакером. 1880 р.
[За: Козюба 2013]*

Джерела та література

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus Mixtum*, 9, с. 13–30.

Ананьєва, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820-1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.

Ананьєва, Т. 2018. Київська «археологиня» початку ХІХ століття Анна Турчанінова: джерела versus історіографія. *Opus Mixtum*, 6, с. 217–230.

Берлинский, М. 1820. *Краткое описание Киева*. Киев.

Архипова, Є. 2025. *Різьблений камінь в архітектурі Русі-України кінця Х – першої половини ХІІІ ст.* Житомир.

Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М. 2009. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.). *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама*. Москва, с. 179–202.

Ёлшин, Д., Ивакин, Г. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники). *Ruthenica*, IX, с. 74–109.

Карамзин, Н. 1816. *История государства Российского*, 1. Санкт-Петербург.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 1. Москва; Ленинград.

Козюба, В. 2013. Малюнки «Могилянської» Десятинної церкви ХІХ століття: реальність та художня вигадка. *Opus Mixtum*, 1, с. 97–105.

Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві ХІІ–ХХ ст. 1982 / упоряд. Белічко, Ю. В., Підгора, Б. В. Київ.

Обозрение Киева в отношении к древностям. 1847 / Изд. Фундуклей, И. Киев.

План первобытной киевской Десятинной Богородицкой с объяснениями оного. 1825. *Отечественные записки*, 59, март, с. 380–403.

Поленов, Д. В. 1871. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России, с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809–1810 годах. *Труды I Археологического съезда в Москве 1869*, I. Москва, 1, с. 62–74.

Владислав Дятлов
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ